

ETHNOLINGUISTIC ASPECTS OF CAUCASIAN NEOLITHIC CULTURE¹

კავკასიის ნეოლითური კულტურის ეთნოლინგვისტური ასპექტები

Merab Chukhua

Doctor of Philology, Associate Professor of Ivane
Javakhishvili Tbilisi State University,
Tbilisi, Chavchavadze St. #1, postal index: 0179, Georgia
+995595089589, merab.chukhua@tsu.ge
ORCID: 0000-0002-2953-0609

Abstract

The study of the prehistoric Caucasus was conducted using the method of modern ethnolinguistics, which required an integrated approach to the problem. In the Caucasus, as elsewhere, the Neolithic era postdates the Paleolithic one, or the Stone Age, and it predates the Bronze Age, the earliest period of the same metal tools, when in the Old World the Bronze Age followed the Neolithic one; Early human societies then learned to mix copper and tin to make a new product - bronze, which replaced the early stone and replaced it with more flexible labor tools. The Neolithic Age was characterized by stone tools, which were formed in a peculiar way, i.e. so called tool has already been processed with special human intervention. In addition, Paleo-Caucasian people were employed in crafts such as pottery and weaving. Neolithic cultures of the Caucasus made stone labor tools by crushing and polishing relatively heavy rock layers. Likely, a part of plants and animals were domesticated in the Caucasus of this period; It seems that in the Neolithic era a Caucasian people permanently lived in rural settlements; It seems that the cultivation of grain in the Neolithic period allowed the Paleo-Caucasians to build permanent dwellings and settle densely, and exemption from the nomadic and hunting-collecting economies gave them free time to specialize craftsmanship. As expected, this became the longest and most gradual (evolutionary) transition period in Paleo-Caucasian human history. It was from this period that the Paleo-Caucasians grew barley and wheat and herded sheep and goats, to which later large cattle and pigs were added. Farming communities based on millet and rice also emerged in the Caucasus in no later than 5000 BC. Bean and pumpkin are expected to appear relatively later. Subsequent innovations of the Paleo-Caucasian civilization were spread from Asia Minor to the north, namely to Europe via two ways: via modern Turkey and Greece first to Central Europe, Egypt and North Africa, and from it - to Spain.

keywords: Proto-Kartvelian, Paleo-Caucasian, Semantics, Phonology, Vocabulary, Protoculture, Ethnolinguistics, Kartvelian Languages, Ibero-Caucasian Languages.

¹ სტატია მომზადებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული FR 19-21285 პროექტის ფარგლებში

მერაბ ჩუხუა

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი,
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი,
ქ. თბილისი, ჭავჭავაძის ქ. # 1, საფოსტო ინდექსი 0179,
საქართველო, +995595089589,
merab.chukhua@tsu.ge,
ORCID: 0000-0002-2953-0609

აბსტრაქტი

ნაშრომში პრეისტორიული კავკასიის შესახებ კვლევა განხორციელდა თანამედროვე ეთნოლინგვისტიკის მეთოდით, რომელიც მოითხოვდა პრობლემისადმი ინტეგრირებულ მიდგომას. კავკასიაში, ისევე, როგორც მთელს მსოფლიოში, ნეოლითის ხანა მოჰყვა პალეოლითის პერიოდს და იგი წინ უძღოდა ბრინჯაოს ხანას, იგივე ლითონის იარაღების ადრეულ პერიოდს, როდესაც ძველ სამყაროში ნეოლითის შემდგომ დაიწყო ბრინჯაოს ხანა; მაშინ ადამიანთა პირველყოფილმა საზოგადოებებმა ისწავლეს სპილენძისა და კალის შერწყმა ახალი პროდუქტის, ბრინჯაოს დასამზადებლად, რომელმაც შეცვალა ადრეული ქვა და ჩაანაცვლა იგი უფრო მოქნილი სამუშაო იარაღებით. ნეოლითის ხანას ახასიათებდა ქვის იარაღები, რომლებიც ფორმირებული იყო თავისებურად, ანუ ე.წ. იარაღი უკვე დამუშავებულია ადამიანის სპეციალური ჩარევით. ამასთანავე, პალეოკავკასიელი ადამიანი დასაქმებულია ისეთი ხელოსნობით, როგორცაა *ჭურჭელი* და *ქსოვა*. კავკასიის ნეოლითური კულტურები შრომითი საქმიანობისათვის საჭირო ქვის იარაღებს ამზადებდნენ შედარებით მძიმე ქანების მსხვრევეთა და გაპრიალების გზით. სავარაუდოდ, ამ პერიოდის კავკასიაში მოშინაურებულია **მცენარეები** და **ცხოველების** ნაწილი; როგორც ეტყობა, ნეოლითში კავკასიელი ადამიანი **მუდმივად ბინადრობს სოფლური ტიპის დასახლებებში**; ჩანს, მარცვლეულის კულტივაციამ ნეოლითურ პერიოდში პალეოკავკასიელებს საშუალება მისცა აეშენებინათ მუდმივი საცხოვრებლები და დასახლებულიყვნენ კომპაქტურად, ხოლო მომთაბარეობისა და ნადირობის შემგროვებელი ეკონომიკის გათავისუფლებამ მათ გამოუთავისუფლა დრო *სპეციალიზებული ხელოსნობისთვის*. როგორც მოსალოდნელი იყო, ეს გახდა ყველაზე ხანგრძლივი და თანდათანობითი (ევოლუციური) გარდამავალი პერიოდი პალეოკავკასიელი ადამიანის ისტორიაში. სწორედ ამ პერიოდიდან მოჰყავდათ პალეოკავკასიელებს **ქერი** და **ხორბალი** და მწყემსავდნენ **ცხვრებსა** და **თხებს**, რომელთაც მოგვიანებით **მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი** და **ლორი** დაემატა. ქრისტეს წინ, არაუგვიანეს 5000 წლისა კავკასიაში **ფეტვსა** და **ბრინჯზე** დაფუძნებული ფერმერული თემებიც აღმოცენდა. სავარაუდოდ, შედარებით უფრო გვიან ჩნდება კულტურები **ლობიო** და **გოგრა**. შესაძლოა, პალეოკავკასიური ცივილიზაციის შემდგომი ინოვაციები მცირე აზიიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, კერძოდ, ევროპაში ორი გზით გავრცელდა: თანამედროვე თურქეთისა და საბერძნეთის გავლით ჯერ ცენტრალურ ევროპაში, ეგვიპტესა და ჩრდილოეთ აფრიკაში, ხოლო იქიდან კი ესპანეთში.

საკვანძო სიტყვები. პროტოქართველური, პალეოკავკასიური, სემანტიკა, ფონოლოგია, ლექსიკა, პროტოკულტურა, ეთნოლინგვისტიკა, ქართველური ენები, იბერიულ-კავკასიური ენები.

შესავალი. როგორც წესი, ენა ადამიანის თვითგამოხატვის საშუალებას წარმოადგენს და სოციუმში ადამიანთა შორის კომუნიკაციის მიზნით გამოიყენება. საზოგადოების გარეშე ადამიანური ენა არ არსებობს. ცხადია, ნებისმიერი ენა (resp. პროტო-ენა) ასახავს ბუნებაში არსებულ რეალობას, სხვაგვარად წარმოუდგენელია. თავდაპირველად საზოგადოება, რომლის წიაღშიც ჩაისახა და სტრუქტურირდა პალეოკავკასიური ფუძე-ენა, გარესამყაროს ისეთად აღიქვამდა, როგორც ის იყო სინამდვილეში პირველშობილი თავისთავადი სახით. პალეოკავკასიური პროტო-ენის წარმოშობის პრობლემა პირდაპირ კავშირშია გარემომცველი სამყაროს შექმნების პრობლემასთან, ვინაიდან პირველადი ენობრივი შექმნება ასახავს მხოლოდ გარემომცველ სამყაროს და ენის ლექსიკურ ფონდში აისახებოდა სწორედ ის რეალობა, რომელშიც ცხოვრობდა პირველყოფილი პალეოკავკასიური სოციუმი და ამ სოციუმის ენობრივი მოცემულობა (არსენალი) პრაქტიკულად შეიმეცნებდა იმას, რაც ბუნებაში ისედაც არსებობდა, ადამიანის ყოველგვარი ჩარევის გარეშე.

მეთოდი. პრობლემური საკითხის შესწავლისას ვიყენებთ კვლევის როგორც ტრადიციულ, ისე ახალ მეთოდებს; ასეთებია: დესკრიფციული, ისტორიულ-შედარებითი, ანალიტიკური, მულტიდისციპლინური, რომელთა საფუძველზე გამოიკვეთა, რომ კავკასიის აგროკულტურა მხოლოდ მომდევნო ეტაპებზე ხდება საცნაური, როცა პალეოკავკასიელი ადამიანი თავად ქმნის რელევანტურ შრომას, შრომით და სხვა საქმიანობას და ევოლუციურად ავითარებს საკუთარ ყოფას, როდესაც ახალი საქმიანობა და მასთან დაკავშირებული ნივთები და ქმედებები (უკვე მის მიერვე შექმნილი) მოტივირებული იყო ნივთ-/ქმედებათა აუცილებელი სახელდებით. მაშასადამე, ენაში, როგორც სარკეში, აირეკლებოდა ცვლილებები ნებისმიერი მიმართულებით (და სფეროში), რაც დროთა განმავლობაში განხორციელდა სოციუმის შიგნით, როდესაც რეალობა იცვლებოდა პროგრესისა და ახალი მოვლენების (შემეცნების) გზით მცენარეებისა და ცხოველების დომესტიკაციის გზით იცვლებოდა პროტო-ენის ლექსიკური შედგენილობაც ფორმულით ახალი ნივთ-/ქმედება - ახალი, ანუ მისი ამსახველი სიტყვა (შემდეგში ტერმინი).

შედეგები: ირკვევა, რომ კავკასიის ნეოლითური პერიოდის აგროკულტურა განსაკუთრებული მოცემულობაა, რომელიც ადამიანის ფიზიკური ძალისხმევით არის შექმნილი. ამიტომაც ე. წ. კულტურული რევოლუციის მომდევნო პერიოდი რეგიონის ისტორიაში ძირეულად განსხვავდება იმ ეპოქისაგან, როდესაც ადამიანი გარემომცველ ბუნებაზე იყო მთლიანად დამოკიდებული; ბუნება და ყოფა საწყის ეტაპებზე ადამიანის ძალისხმევის გარეშე განაგრძობდა არსებობას. მაგრამ გარემომცველ ბუნებაზე, თუ ბუნებრივ მოვლენებზე ადამიანის ზემოქმედების შემთხვევაში უკვე კულტურული ფენომენი წარმოიქმნება. სწორედ ეს იძლევა იმის საფუძველს, რომ ვისაუბროთ ჩვენი რეგიონისთვის დამახასიათებელ სპეციფიკურ აგროკულტურაზე (ცივილიზაციაზე) იბერო-კავკასიელებთან მიმართებაში, ვინაიდან კავკასიაში სხვადასხვა დარგის პრიორიტეტული განვითარების ათასწლეულებრივი გამოცდილება ნეოლითურ პერიოდში თანდათანობით პალეოკავკასიური კულტურის განუყოფელი ნაწილი ხდებოდა კავკასიის რეგიონში მოსახლე პოპულაციებისათვის, რომელიც ემყარებოდა აქ შექმნილ რეალობას, როცა ნეოლითური აგროკულტურა და მეტალურგია კავკასიელი ხალხების მენტალობის განუყრელ კომპონენტად არის ქცეული.

სტატის მიზანი: ერთ-ერთი იმ პრობლემათაგანი, რომელიც პალეოკავკასიური აგროკულტურის კვლევისას იქცევს ყურადღებას, არის გეოგრაფიული გარემოს შესაბამისი შრომითი საქმიანობის, მასთან დაკავშირებული პრობლემური საკითხების ასახვა, მისი პრეისტორიის განსაზღვრა ფუძეენათა დონეზე. თუ ენობრივ მონაცემებს დავაკვირდებით, აღმოჩნდება, რომ ერთიდაიგივე საგანი შეიძლება ერთდროულად პირველადი ენობრივი შემეცნების შედეგად იყოს და აგროკულტურის ნაწილიც. მაგალითისთვის თავდაპირველი სახნისები, როგორც გარკვეული ფორმის ჯოხები, ბუნებაში ისედაც, ადამიანის ჩარევის გარეშე, არსებობდა, მაგრამ აგროკულტურული საქმიანობის ჩასახვა-განვითარების ადრეულ ეტაპზე პირველყოფილი ადამიანი მას მოიპოვებს როგორც ბუნებრივ პროდუქტს, მაგრამ აკორექტირებს (ამუშავებს) მის მიერ დასახული ამოცანებიდან გამომდინარე და იყენებს სახნავად, *მიწის დასამუშავებლად*. ცხადია, ეს ყველაფერი ხდებოდა მხოლოდ ადამიანის საჭიროებებიდან გამომდინარე; ამიტომაც *ჯოხის* გვერდით ჩნდება სხვა *სპეციფიკური ჯოხი*, რომლის სახელია *კავი*. *ჯოხი* არ შეიძლება იყოს კულტურის ნაწილი, იგი კულტურულ ღირებულებას მხოლოდ *კავად* მოხმარების შემდგომ ეტაპზე იძენს. *კავი* კი უკვე პრიმიტიული სახვნელი იარაღია. მაგრამ მას, ს.-ქართვ. **კაჷ*- არქტიპს გარდა *კავის*, პრიმიტიული სახვნელი იარაღის, სემანტიკისა გააჩნია *ჩამოსაკიდის* მნიშვნელობაც, სწორედ ეს მნიშვნელობაა რელევანტური მონათესავე იბერიულ-კავკასიურ ენებში, შდრ. ს.-სინდ. **კუტ* (ად. *ჭგ*, შაფს. *კგ*, ბასლ. *კგ*, უბიხ. *კუტ* „სახელო, ტარი“), ს.-დალ. **კუტ* (ლავ. *კუჲ*., არჩ. *კონ* „ტარი“), ს.-ნახ. **კაჷ* (ჩეჩნ. *კამ*, ინგ. *კამ* „ტარი“)...

დისკუსია. ნეოლითი, რომელსაც ასევე უწოდებენ ახალი ქვის ხანას, კულტურული ევოლუციის / ტექნოლოგიური განვითარების ბოლო ეტაპია პრეისტორიულ ადამიანთა სოციუმებში. ცნობილია, რომ ნეოლითური განვითარების ეტაპი მიღწეულიქნა ჰოლოცენის ეპოქაში (დედამიწის ისტორიის ბოლო 12000 წლოვანი პერიოდი ქრისტეშობამდე). ნეოლითის საწყისი ეტაპის ზუსტად განსაზღვრა საკამათოა. მეცნიერები ფიქრობენ, რომ მსოფლიოს სხვადასხვა ნაწილში ნეოლითურ ეტაპს სხვადასხვა დროს მიაღწია, მაგრამ საყოველთაოდ არის გაზიარებული აზრი იმის შესახებ, რომ ეს მოხდა, სულ მცირე, ჩვენს წელთაღრიცხვამდე 10000 წლით ადრე. ამ დროის განმავლობაში ადამიანებმა ისწავლეს მოსავლის მოყვანა და შინაური პირუტყვის მოვლა და, შესაბამისად, აღარ იყვნენ დამოკიდებული ნადირობაზე, თევზაობაზე და ველური მცენარეების შეგროვებაზე. არქეოლოგიური მტკიცებულებანი მიუთითებენ, რომ საკვების შემგროვებელი კულტურებიდან საკვების მწარმოებელ კულტურაზე გადასვლა თანდათან მოხდა მთელს აზიასა და ევროპაში. **კულტივაციისა და ცხოველების მოშინაურების** პირველი არტეფაქტები სამხრეთ-დასავლეთ აზიაში დათარიღებულია ქრისტეშობამდე დაახლოებით 9500 წლით. ადრეული კაცობრიობის წარმოებით მეურნეობაზე და დასახლებულ სოფლებზე დაფუძნებული ცხოვრების წესი საბოლოოდ მიღწეულ იქნა სწორედ ნეოლითის პერიოდში, რასაც ჩვენი რეგიონის ვითარებაც, ასახული პალეოკავკასიური ფუძე-ენის ლექსიკურ ფონდში, ასევე მხარს უჭერს.

1). როგორც აღინიშნა, ნეოლითის ხანაში პროტოკავკასიელი ადამიანი მყარად მკვიდრდება მიწაზე, რეგიონში ჩნდება სოფლის ტიპის დასახლებები, რისი არსებობის კვალი თვალნათლივ წარმოჩნდება ერთიანი წარმომავლობის მქონე პალეოკავკასიურ ლექსიკაში:

ს.-ქართვ. **ფხო* „სოფელი, ადგილი“

ქართ. **ფხო** „სოფელი, ადგილი“, შდრ. შუა-**ფხო**, წინა-**ფხო**, უკანა-**ფხო**

ქართულ ტოპონიმში გამოყოფილი **ფხო** სოფლის აღმნიშვნელი კიდევ ერთი სპეციფიკური სიტყვა უნდა ყოფილიყო ქართველურ ენა-კილოებში, რომლის ზანურ-სვანური შესატყვისები ჯერაც არ გამოვლინდა. იგივე **ფხო** ძირი გამოჩნდება **ფხო-ვ**-ი სახელშიც, შდრ. ფმა → ფმა-ვ-ი, ფოცხო → ფოცხო-ვ-ი...

ს.-დად. ***მუშ**- „სოფელი“

რუთ. **მუშ-ი/მუჯა-ი** „სოფელი“

სიტყვა, რომელიც იზოლირებულად დგას რუთულურში, ასახავს საერთოდადესტნური არქეტიპის კანონზომიერ რეფლექსს. მეტიც, თავკიდური მ განმარტება გასათვალისწინებელია საერთოქართველურისთვისაც, ისევე, როგორც ნახური ენებისათვის, შდრ. ჩეჩნ. ფჰა, ინგუშ. ფჰა, წ.-თუშ. ფჰე „სოფელი“. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ პალეოკავკასიური პროტოტიპი ***მჰ.ჟე** სახეობისა უნდა ყოფილიყო.

ს.-ქართვ. ***ქართ**-(ა) „ღობე, შემოღობვა; დასახლება“

ქართ. **ქართ-ა** „შემოღობილი ადგილი“, {**ქართ-ი**} „ქალაქი“ / „თბილისი“, **ქართ-ლ-ი**

ზან. (მეგრ.) **ქერთა** / **ქეთა** „მჭიდროდ დასახლებული ადგილი; ქალაქი“

სვან. **ქერთ-**, ი-**ქერთ-ე** „ღობავს“, ლი-**ქერთ-ე** „ღობვა“, **ქართ** „თბილისი“

მეგრულ-სვანური **ქართ-** ძირი მიუთითებს, რომ ქართულშიც **ქართ-ი** ქალაქს (*თბილისს*) აღნიშნავდა, შდრ. აფხაზ. ა-**ქართ** „თბილისი“. სწორედ ქართული **ქართა** ალომორფის ზანური შესატყვისი **ქურთა** (შდრ. ტოპ. **ქურთა-თ-ი**) / **ქუთა** დაედო საფუძვლად ქალაქ *ქუთაისის* სხვადასხვა სახელებს: **ქუთა-ის-ი** = ლაზ. **ქუთა-იმ-ი**, მეგრ. **ქუთა-ია** (შდრ. ასევე ქართ. **ქუთა-თ-ურ-ებ-ი**)...

ს.-დად. ***ქურთ**- „შემოკავებული ადგილი; საფიხვნო“

ხუნდ. (ჰიდ.) **ქორთ** „საფიხვნო, გოდეკანი“, ლოდ. **ქართ-ი** „შემოკავებული ადგილი“

ინხ. **ქურთი** „საფიხვნო, თავშეყრის ადგილი“

ანლაუტური გუტურალის ლაბიალიზაცია საკუთრის დადესტნური ინოვაცია უნდა იყოს, ვინაიდან მისი არსებობის კვალი არ დასტურდება მონათესავე ნახურ-სინდური ჯგუფების ენებში, შდრ.: ჩეჩნ. **ქერთ**, ინგ. **ქართ** / **ქერთ** „ეზო; ღობე; ზღუდე“; ად. **ჩართ** „ფარეხი“, შაფს. **ქართ** „შენობა“, ყაბ. **ჩართ**, ბასლ. **ქართ** „ბაკი, საქონლის სადგომი“, აბაზ. **ქეთ**, აფხ. ა-**ქეთა** „სოფელი“ (ს.-სინდ. ***ქართ-ა**). ოსური ენის ჩვენებაც მეტად საგულისხმოა, ვინაიდან ჩერქეზული **ქართ** დიგორულში **ქართ** „ღია გარესახლი ცხვრის ფარისთვის“ ლექსემის სახით დაფიქსირდა, მაშინ, როდესაც ინგუშური **ქერთ** მთელს ოსურში რეალიზებულია **ქართ** „ეზო“ სახეობით.

ს.-ქართვ. ***დაჯორ**- „სასახლე“

ქართ. **დახორ-**, სიტყვაში ხინ-**დახორ-ი** „ბაკი; ბაგა“

ზან. (მეგრ.) **დოხორ-ე** „სასახლე“

იზოლირებული სიტყვაა მეგრულ-ქართულში, რომელსაც საერთოქართველური ეტიმოლოგია ახასიათებს.

ს.-დად. ***დაჯრ**- „გომური“

დარგ. **დარჯ** „გომური“

სიტყვა იზოლირებულია დარგულში, მაგრამ, ქართველურ შესატყვისთან ერთად, აჩვენებს, რომ პალეოკავკასიური ფუძეენა არჩევდა საცხოვრებლის არაერთ სახეობას, მათ შორის *სასახლესაც*.

ს.-ქართვ. *დარყუ-ა „დროებითი სადგომი“

ქართ. დარყა / დარყე (ტოპ.)

ზან. {დურყუ} „ბაკი; საქონლის დროებითი სადგომი“

ვფიქრობთ, ბალსქვემოურში პოვნიერი დურყუ მეგრულიდან შესული სიტყვაა, რომლის კანონზომიერი ქართული შესატყვისი დარყე / დარყა (←*დარყუა) საქართველოს ტოპონიმიაში დამოწმებული: დარყა „სოფ. ჭალის თემი (საჩხერე)“, დარყე „სასამოვრე მინდორი (ყაზბეგი)“, დარყე-ობა „ხატობა-დღეობა ხევში“ (ბედომვილი, II, 2013 : 222).

ს.-დად. *დანყუ-ა/ი „სახლი; ქოხი“

ხუნდ. რუყ, ჭად. როყ „სახლი“

ანდ. ჰაყუ, ბოთლ. ჰანყუ „სახლი“, ტინდ. ჰაყუა „ქოხი“, ლოდ. ჰანყუ „სახლი“

ინხ. ანყ, ხვარშ. ანყ „სახლი“

ანლაუტური დ-ს რეფლექსი რ-ს სახით მხოლოდ ხუნძურ დიალექტებში შემოგვრჩა, სხვაგან კი რ დაიკარგა. დარგ. ანჯი / ჰანჯა „კერა/ბუხარი“ სხვაგვარ ეტიმოლოგიას გულისხმობს (შდრ. სტაროსტინი, ნიკოლაევი, 1994 : 522).

ს.-ქართვ. *ხორ- „დასახლება“

ზან. (მეგრ.) ხორ-, ხორ-ი „დასახლება“, ხორ-გა „დაუსახლებელი ადგილი“, შდრ. ხორ-იალ-ე „დიდი ოჯახი, სახლ-კარი“, ხორ-ი-ხორ-იალ-ე „სრასასახლე“

აქ გამოვლენილი ხორ- სხვა ძირია, იგი არანაირად არ უკავშირდება ასევე ხორ- ძირის შემცველ ო-ხორ-ი „სახლი“ სიტყვას ზანურში, შდრ. ქართ. სა-ხლ-ი; ამიტომაც ამ შემთხვევაში ქართულ-სვანური ძირები არ მიიჩნევა გამოვლენილად.

ს.-დად. *ხურ- / რუხ- „სოფელი“

ხუნდ. როხა-ენ „სოფლის უბანი, კვარტალი“

ლოდ. რიხა-ალ „სამკვიდრო“, ყაძუნა

არჩ. ხღრ, აღ. ხურ / ჰურ, ლეზგ. ხურ „სოფელი“ (მაჰომეტოვი, 1966 : 342), შდრ. წახ. (მიშ.) ხგჷ-ე „ქვის სვეტი, საზღვარი“.

სპეციალისტები ამოსავალი მნიშვნელობის რეკონსტრუქციისათვის წახურ მონაცემს რელევანტურად თვლიან (სტაროსტინი, ნიკოლაევი, 1994 : 1082).

2). ნეოლითის ხანაშივე საფუძველი ეყრება წარმოებით მეურნეობას (მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას); სწორედ მაშინ დაიწყო ველური მცენარეებისა და ცხოველების დომესტიკაციის პროცესი, რის შედეგადაც რეგიონში შეიქმნა კულტურული მცენარეებისა (და ცხოველების) უნიკალური ჯიშები, რასაც ადექვატურად ასახავს ფუძეენური წარმომავლობის დარგობრივი ლექსიკა იბერიულ-კავკასიურ ენებში:

ს.-ქართვ. *დაჯალ- „თხა“

ქართ. თხა-ჲ, თხა

ზან. თხა, მრავლ. რ. თხალ-ეფ-ე/ი „თხები“

სვან. დაჯელ „თხა“

ეჭვგარეშეა, რომ სწორედ სვანურშია შემონახული საერთოქართველურ არქეტიპთან ახლოს მდგომი ფორმა, თუმცა განსხვავებულია ამ ძირის რეკონსტრუქცია (იხ. ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000 : 166]. ყველაზე რეალურად არნ. ჩიქობავასეული *და-ჯ-ალ- გვეჩვენება (ჩიქობავა, 1942 : 16), ოღონდ სეგმენტაცია არ უნდა იყოს ზუსტი.

ს.-დად. *დჯვალ „ნახირი, საქონელი“

ხუნდ. რეხედ „ნახირი, საქონელი“

სიტყვა იზოლანტია დაღესტნურ ჯგუფში, მაგრამ კარგადაა წარმოდგენილი ნახურსა (ჩეჩნ. დჰხნი, ინგუშ. დოახან, წ.-თუმ. დახნე „საქონელი“) და აფხაზურ-აბაზურში (აბაზ. რახტუ, აფხ. რახტუ „საქონელი, პირუტყვი“; ს.-სინდ. *დახტუ). ხუნძური სიტყვის ბოლოში -დ-ს ცალკე აფიქსად გამოყოფა (სტაროსტინი, ნიკოლაევი, 1994 : 957) არ მიგვაჩნია მიზანშეწონილად, ვინაიდან ეს [დ] კანონზომიერად შეესატყვისება ნახურ ენათა ფინალურ ნ-ს და აფხაზურ-აბაზურ უ-ს. ამ უკანასკნელის წყაროც ფუძეენური ლ უნდა იყოს. დასაშვებია კ → ხ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ დონეზეც.

სემანტიკური თვალსაზრისით, ქართველური გამოირჩევა მნიშვნელობის დავიწროებით, რასაც ხუნძური რეხედ „ნახირი, საქონელი“ და სინდურ-ნახურ ენათა მასალაც ამტკიცებს.

ს.-ქართვ. *ბურტ- „ბურვაკი“

ქართ. ბურვ-, ბურვ-აკ-ი „დიდი გოჭი, ქუბი“ (საბა) „გოჭი სამი თვიდან წლამდე“ (ქეგლ)

სიტყვა დასტურდება მხოლოდ ქართულში, საიდანაც ბურუკ ფორმით შევიდა წოვათუ-შურ (ბაცბურ) ენაში. ხოლო ფონეტიკური ტრანსფორმაცია ვა → უ საკუთრივ ბაცბური ენის ნიადაგზე განხორციელდა, ცტ/ცვ ტიპის ლაბიალიზებულ კომპლექსთა არაბუნებრიობის გამო, შდრ. ქართ. სტივირ-ი → წ.-თუმ. სტიურ „სალამური“...

ს.-დად. *ბოლ- „ღორი“

ხუნდ. ბოლ-რნ / ჭად. ბოთ-რნ „ღორი“

ბეჟ. ბულ-ო, დიდ. ბალ-ო, ჰინ. ბოლ-ი, ჰუნზ. ბულ-უ „ღორი“

ლაკ. ბურკ „ღორი“

არჩ. ბელ, უდ. ბლყ „ღორი“

ყველაზე უკეთ ამ სიტყვის ამოსავალი მკვეთრი აფრიკატი ლატერალი ლ არჩიბულშია შემონახული. ხუნძურში კი ლ → ლ' დეგლოტალიზაცია-სპირანტიზაციის ფონეტიკური პროცესი განხორციელდა სპონტანურად. ამგვარი ანალიზის მართებულობაში გვარწმუნებს ლატერალური რიგის ხუნდ. ლ : დიდ. ლ' კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობის დარღვევა ხუნძურში, შდრ. ხუნდ. ლ : დიდ. ლ' (გუდავა, 1979; არდოტელი, 2009).

ამასვე ამტკიცებს ინგუშური ბგრჰე „ჭრელი“ ფორმა (ს.-ნახ. *ბგრლ'ე „ჭრელი“), რასაც ეხმიანება უბ. ბლ'ე „დედალი ღორი“ (ს.-სინდ. *ბლ'-ე) ასევე კანონზომიერი ეკვივალენტი, ვინაიდან ბგერათშესატყვისობა ს.-ქართვ. რტ : ს.-დად. ლ : ს.-სინდ. ლ' : ს.-ნახ. რლ' რეგულარულ-კანონზომიერი მიმართებაა.

ს.-ქართვ. *დიკ-ა „ხორბალი; ხორბლის ჯიში“

ქართ. დიკა „ხორბლის ჯიში“

ზან. (ლაზ.) დიკა „ხორბალი“, დიკა-მ-მქირ-ი „პურის ფქვილი“

სიტყვა ცნობილია ძველქართული ტექსტებიდანაც: „საწუნე და დიკაი და სელი“ (ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000 : 173).

ს.-დად. *დიკუა „ფეტვი“

ბეჟ. ტუგო, დიდ. ტეუო, ხვარშ. ტეგუე, ჰინ. ტუგო, ჰუნზ. ტუგო „ფეტვი“

ად. დუკ, თაბ. დუკ, ლეზგ. ცცუკ, რუთ. დუკ, წახ. დიკ „ფეტვი“

დადესტნურ-ქართველურ იზოგლოსებს ეხმიანება ნახურ ენთა ინფორმაცია, სადაც ჩეჩნ. დუგა, ინგუშ. დუგ „ბრინჯი; ბურღული“ (ს.-ნახ. *დუკა) აჩვენებენ, რომ ბრინჯის კულტურა რეგიონისთვის პრიორიტეტული იყო იმთავითვე.

ს.-ქართვ. *ფეტუ- „ფეტვი“

ძვ. ქართ. ფეტუ-ი, ახ. ქართ. ფეტვი-ი

ზან. ფატ-ი „ფეტვი“, მეგრ. მა-ფატ-ია „მჭადა; მეფეტვე“

სვან. ფატუ (ზზ., ლნტ.), ფეტუ (ბქ., ლშხ.) „ფეტვი“, ფეტუ-რა „ყველიანი პური“

საყოველთაოდ ცნობილი და აღიარებული საერთოქართველური მასალა, რომლის შეპირისპირებითაც ყველა ავტორი აღადგენს საერთოქართველურ *ფეტუ- არქეტიპს (კლიმოვი, 1964 : 188; ფენრიხი, სარჯველაძე, 2000 : 464). მეგრულ-ლაზურში ბოლოკიდური უ-ს დაკარგვა ფუძის ანლაუტთან დისიმილაციით განხორციელდა, ალბათ.

ს.-დად. *ბეტუ „მარცვლეული; ფქვილი; ცომი“

ლავ. უიტ „მარცვლეულის სახეობა“

ს.-სინდ. *ბატ-ა „ღომი; ფაფა“

უბიხ. ბატ „ღომი; ფაფა“

ძალიან ძნელია იმის გარკვევა, ჰქონდა თუ არა ფუძეს აუსლაუტური ლაბიალიზაცია – *ბატუ-ა → ბატ-ა (?). უბიხურის მიხედვით ამას ვერ გავარკვევთ. ქართველური მეტად ცალსახად მხარს უჭერს ტუ ლაბიალიზებული კომპლექსის არსებობას. იგივე მტკიცდება ზოგი დადესტნური ნიმუშის მოხმობით, შდრ.: დარგ. ბეტუ / ბეტუი „ცომი“, ჰუნზ. ჰატუ (←* ფატუ) „ფქვილი“...

მართალია, ნახურ ენებში მოისპო ლაბიალიზებული კომპლექსები საზოგადოდ, მაგრამ შესატყვისი მასალა (ძირის გახმოვანება) აქაც ლაბიალიზებულ ალომორფებს დაუჭერდა მხარს, შდრ. წ.-თუშ. ბოტ ← *ბეტუ „ცომი“.

ს.-ქართვ. *ჭარბ-ალ „ხორბალი; პური“

ძვ. ქართ. ჭარბალ-ი/ჯორბალ-ი „ხორბალი“

ზან. (ლაზ.) ქუბორ-ი, სიტყვაში მცხულ-ქუბორ-ი „მსხლის ჯიში“

ლაზური ქუბორ-ი ინახავს საკუთრივ კოლხურ შესატყვისს ქართ. ჭარბალ-/ ჯორბალ- ფუძისთვის; ვინაიდან მიგვაჩნია, რომ მეგრ. ქობალ-/ ლაზ. ქოვალ- ალომორფები სალიტერატურო ქართულიდან არის შესულ-დამკვიდრებული. ლაზ. მცხულ-ქუბორ-ზე ფიქრისას გვახსენდება მეგრული ქობალ-სხულ-ი (= პურ-მსხალ-ი) კომპოზიტი.

ს.-დად. *ჭარგბ- „ხორბალი, პური; ფქვილი“

ხუნდ. (ანს.) ხარაბ „ფქვილი“

კარ. ჯორობ „ფქვილი“

ბეჟ. ჯიბო, ჰუნზ. კებე „ხორბალი, პური“

ცხადია, ჯ → ხ დეზაფრიკატიზაციის ფონეტიკური პროცესი საკუთრივ ხუნძური მოვლენაა. სხვა კონტექსტში ბეჟიტურ-ჰუნზიზურ ბო/ბე სეგმენტებს არქაული მრ. რიცხვ. აფიქსებად მიიჩნევენ (სტაროსტინი, ნიკოლაევი, 1994 : 463), რაც არ ჩანს მართებული, ვინაიდან ხუნძურ-კარატაული ხარაბ / ჯორობ ალომორფები საძიებო ძირის ერთ მთლიანობად მოაზრებას უჭერენ მხარს; თანაც, ს.-დად. *ჭარგბ- „ხორბალი, პური, ფქვილი“ : ს.-ქართვ. *ჭარბ-ალ- „ხორბალი; პური“ არქეტიპების პარალელი ჩანს ჩეჩნ. ჯაბ-, ინგ. ჯაბ- „დაპურება; ჭმევა“ ზმნებშიც, შდრ. ს.-ნახ. *ჭაბ- „დაპურება“ (ჩუხუა, 2008 : 654).

ს.-ქართვ. *ჭუაჷ- „ჭვავი“

ქართ. ჭვავ-ი/ჭუაჷ-ი „ქუბი“ (საბა) [Secale]

ზანურ-სვანურში შესატყვისებს ვერ მივაკვლიეთ. ლაზური ჭვარ-ი „ჭვავი“ კი აჩვენებს ზანური დიალექტებისთვის დამახასიათებელ ვ → რ ფონეტიკურ პროცესს, მაგრამ მოსალოდნელ ჭკურ- სახეობის ძირს არ იძლევა, შდრ. მეგრ. (← ქართ.) ჭვე/ი „ჭვავი“, ჭვიმტარ-ი = ჭვავის პური“

ს.-დად. *ჭუარ- „ქერი; ჭვავი“

ხუნდ. ჭერ „შემწვარი მარცვლეული“

ანდ. ჭორ „ჭვავი“, ბოთლ. ჭარ-ი „ქერი“

ბეჟ. ჭე „უფხო ქერი“

ბოლოკიდური რ ვიბრანტი ბეჟიტურში დაკარგული ჩანს. ამასთან, მეტად მნიშვნელოვანია ერთგვაროვანი უ → რ ფონეტიკური პროცესი ლაზურ დიალექტსა და საერთოდადესტნურ ფუძე-ენაში.

ს.-ქართვ. *ხუამ- „ცერცვი“

ქართ. (აჭარ.) ხვანამ-ა „ცერცველა“

ზან. (მეგრ.) ხაჯ-ი „ცერცვი“

აჭარულ ხვანამ-ა-ში ნ ფონეტიკური ჩანართი ჩანს. ამოსავალ *ხუამ-ს ზანურში *ხოჯ- ან *ხუჯ- უნდა მოეცა, მაგრამ სხვა (ხოჯ- „ხარი“, ხუჯ- „მხარე“) სიტყვებთან ომონიმის თავიდან ასაცილებლად ენამ ალტერნატიული ვა → ა შესაძლებლობა გამოიყენა, შდრ. ქართ. (ქიზ.) ფსვალ-ი : ზან. ფსალ-ი / სალ-ი „სოლი“.ს.-ქართვ. *ხუამ- „ცერცვი“

ს.-სინდ. *ჯუამ- „ლომი“

აბაზ. ჯუამ-გ, აფხაზ. ა-ხუამ, ბზიფ. ა-ხუამ „ლომი“

ჩერქეზული შესატყვისობების უქონლობის გამო, საერთოსინდური არქეტიპის რეკონსტრუქცია პირობით ხასიათს ატარებს, მაგრამ, მგონი, აღულ. ჯარხ „ქერი“ სიტყვის აქ მოხმობა დადესტნური ენებიდან უადგილო არ უნდა იყოს. ამ ტიპის სახელი მეტი დისტრიბუციით ხასიათდებოდა ისტორიულად დადესტნურ ჯგუფში, რაზეც დადესტნურიდან შეთვისებული თათური ჟუჰ „ქერი“.

პროტოქართველური ქერის აღმნიშვნელი კიდევ ერთი ძირი სვან. მახარ „ქერი; სელი“ სიტყვაში ჩანს შემონახული, რომლის კანონზომიერი დადესტნური შესატყვისი მხოლოდ დარგ. (გაფშ.-შუქტ., მეკებ.) მვჰარ, იცარ. მიჰარ „ქერი“ (შდრ. უსიმ. მჰარ „შვრია“) დიალექტებშია შემონახული.

მევენახეობა-მეღვინეობის პრეისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს წიპწა-თა პოვნიერებას. როგორც ვიცით, საქართველოში მარნეულსა და ანაკლიაში 8000 წლის წინანდელი რამდენიმე წიპწა შინაური ვაზისა არქეოლოგებმა აღმოაჩინეს. ქართული წიპწა მეგრულ-ლაზურშიც მეორდება ჭიმჭა სახით და ყურძნის კურკას მნიშვნელობით გვაქვს დადასტურებული (შდრ. ზემოიმერული წინწა).

ქართულ წიპწა-ს შესატყვისები აღმოაჩნდა დადესტნურ ენებშიც, სადაც ხუნძური წიბიწ, აღულური ტიბიტ, თაბასარანული ტუმუტ, ლეზგიური წიფვიწ ალომორფები ყურძენს აღნიშნავენ. ქართულ-დადესტნური ლექსიკური პარალელები კი იმაზე მიუთითებენ, რომ პროტოკავკასიელები დაახლოებით 10000 წლის წინ ფლობდნენ სპეციალიზებულ ცოდნას მევენახეობა-მეღვინეობის მიმართულებით და ამ კუთხით დარგობლივი ლექსიკაც უაღრესად განვითარებული ჰქონიათ.

დამოწმებული ლიტერატურა

- არდოტელი, ნ. (2009). *ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკა*. თბ.
- ბედოშვილი, გ. (2013). *ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი*. II. თბ.
- ფენრიხი, სარჯველაძე. (2000). *ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი* (II შევს. და გადამ. გამოცემა). თბ.
- ჩიქობავა არნ. (1942). *სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში*. თბ.
- ჩუხუა მ. (2008). *იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა*, თბ.: 2008.
- Гудава Т. Е. (1979). *Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков*. Тб.: "Мецниереба".
- Климов Г. А. (1964). *Этимологический словарь картвельских языков*. М.
- Starostin S. A., Nikolaev S. I., (1994). *A North Caucasian Etymological Dictionary*. Moscow.

REFERENCES

- ardot'eli, n. (2009). *khundzur-andiur-didour enata ist'oriul-shedarebiti ponet'ik'a*. tb.
- bedoshvili, g. (2013). *kartul t'op'onimta ganmart'ebit-et'imologiuri leksik'oni*. II. tb.
- penrikhi, sarjveladze. (2000). *kartvelur enata et'imologiuri leksik'oni* (II shevs. da gadam. gamotsema). tb.
- chikobava arn. (1942). *sakhelis pudzis udzvelesi agebuleba kartvelur enebshi*. tb.
- chukhua m. (2008). *iberiul-ichkeriul enata shedarebiti gramat'ik'a*, tb.: 2008.
- Gudava T. E. (1979). *Istoriko-sravnitel'nyj analiz konsonantizma didojskih jazykov*. Tb.: "Mecniereba".
- Klimov G. A. (1964). *Jetimologicheskij slovar' kartvel'skih jazykov*. M.
- Starostin S. A., Nikolaev S. I., (1994). *A North Caucasian Etymological Dictionary*. Moscow.